

І. С. Канзафарова
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
економіко-правового факультету
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ УЧАСНИКІВ ЕКОНОМІЧНОГО ОБОРОТУ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ РИНКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

1) Згідно зі ст. 13–14 Закону від 3 серпня 1990 р. “Про економічну самостійність Української РСР” основним видом юридичної відповідальності в сфері економіки є економічні санкції, а головними принципами такої відповідальності є невідворотність застосування економічних санкцій, правова захищеність суб’єктів вказаних відносин, взаємовідповідальність між державою та учасниками економічних відносин. Крім того, в окремих нормативно-правових актах (наприклад, в ст. 74 Закону України від 7 грудня 2000 р. “Про банки і банківську діяльність”) вживається термін “фінансові санкції”.

На сторінках періодичних юридичних видань було висловлено кілька точок зору щодо правової природи вказаних санкцій: 1) вони носять адміністративний характер, тому є формами адміністративної відповідальності; 2) вони є новим видом юридичної відповідальності; 3) питання про фінансові (економічні) санкції як окремий вид юридичної відповідальності можна розглядати лише тоді, коли вони не можуть бути ідентифіковані в рамках традиційних видів юридичної відповідальності.

На наш погляд, найбільш слушною є перша позиція, оскільки суб’єкти вказаних відносин знаходяться у субординативному правовому зв’язку (влади та підпорядкування) і так звані фінансові (економічні) санкції застосовуються до підвладного суб’єкта за порушення встановленого для нього імперативного припису. Крім того, фінансова відповідальність не встановлена як вид на законодавчому рівні (не окреслено коло суб’єктів такої відповідальності, не визначена система відповідних санкцій, юрисдикційних органів тощо), а чинне законодавство України лише містить термін “фінансові санкції у вигляді штрафу”.

Також у ст. 92 Конституції України в якості видів юридичної відповідальності закріплюються кримінальна, цивільно-правова, адміністративна та дисциплінарна відповідальність, що робить неможливим прийняття законів та видання (прийняття) підзаконних нормативних актів, в яких встановлюються будь-які “фінансові” (“економічні”) санкції без визначення їхньої правової природи. Але цей факт чомусь залишається поза увагою сучасних фахівців, які, крім “фінансової” відповідальності, виділяють так звану матеріальну відповідальність учасників трудових правовідносин, конституційну та еколого-правову відповідальність, а деякі навіть пропонують встановити стільки видів юридичної відповідальності, скільки існує галузей права.

2) В умовах трансформації ринкових відносин в Україні особливу роль відіграє цивільно-правова відповідальність і, зокрема, такий її вид, як договірна відповідальність учасників економічного обороту. Вона завжди є додатковим (похідним) зобов'язанням, зміст якого складає додаткове право кредитора та додатковий обов'язок боржника, які не входили до початкового (первинного) зобов'язання, а метою якого є відновлення порушеного невиконанням договору майнового становища кредитора. Слід зазначити, що не тільки межі, але і підстави договірної відповідальності в тій чи іншій мірі визначаються угодою сторін, в той час, коли підстави та межі деліктної відповідальності від угоди сторін ніколи не залежать.

3) 16 січня 2003 р. Верховною Радою України було прийнято новий Цивільний кодекс, який не містить принципівих фундаментальних новел правового регулювання відповідальності.

Загальною формою цивільно-правової відповідальності за новим ЦК, як і за чинним законодавством, є збитки, розмір яких повинен довести кредитор. Збитки визначаються з урахуванням ринкових цін, що існували на день добровільного задоволення боржником вимоги кредитора, у місці, де зобов'язання має бути виконане, а коли вимога не була задоволена добровільно, — у день пред'явлення позову, якщо інше не встановлено договором або законом. Суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ринкові ціни, що існували на день ухвалення рішення. Таким чином, новий ЦК передбачає право суду задовольнити вимогу стосовно відшкодування збитків на день ухвалення рішення, беручи до ува-

ги ринкові ціни, що існували на цей момент, хоча, на наш погляд, доцільно було б право вибору надати кредитору.

До питання відшкодування збитків можна підходити як з точки зору інтересів кредитора (потерпілого), для якого відшкодування збитків є мірою захисту, так і з точки зору інтересів боржника (правопорушника), для якого воно є мірою відповідальності.

Відповідно до ст. 624 нового ЦК, якщо за порушення зобов'язання встановлено неустойку, то вона підлягає стягненню у повному розмірі, незалежно від відшкодування збитків, тобто загальним правилом є стягнення штрафної неустойки (за чинним ЦК загальним правилом є стягнення залікової неустойки). Але договором може бути передбачена залікова, виключна та альтернативна неустойка.

На наш погляд, закріплення цього положення, з одного боку, сприяє ефективному захистові майнових інтересів потерпілої сторони договірному зобов'язання, а з іншого боку, збільшує розмір цивільно-правової відповідальності, що призводить до посилення штрафної та зменшення суто компенсаційної її функції.

4) В умовах трансформації ринкових відносин особливого значення набуває питання щодо ефективності мір договірної відповідальності. Ця проблема досить ретельно досліджувалась багатьма вітчизняними та зарубіжними фахівцями протягом останніх тридцяти років. Серед факторів, які негативно впливають на ефективність застосування мір договірної відповідальності особливе місце посідають наступні: науково необґрунтований розмір неустойок; недоліки в існуючому порядку відшкодування збитків; недостатній зв'язок мір договірної відповідальності з економічними інтересами суб'єкта-правопорушника; відмова кредитора від застосування мір договірної відповідальності (наприклад, з метою збереження дружних стосунків) тощо.

5) Ще у 1988 р. Я.М. Шевченко у колективній монографії "Повышение роли гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций" зазначала: "Норм, які б в цілісному вигляді містили дефініції відносно характеру, змісту, функцій цивільно-правової відповідальності, її цілеспрямованості, в законодавстві не існує. Поняття цивільно-правової відповідальності формувалося в науці цивільного права, збагачувалося в процесі її застосування в судовій та арбітражній практиці та, в свою

чергу, впливало на подальший розвиток законодавства про цивільну відповідальність шляхом зміни у конкретних випадках норм, які встановлювали цивільну відповідальність, видозмінювали її чи відміняли”.

На жаль, дане твердження без суттєвих змін можна повторити і сьогодні. Залишається лише сподіватися, що законодавець врешті-решт прийме до уваги дві прості істини: 1) у сучасних умовах створити дійсно адекватну норму права можна лише за співробітництва фахівців кількох гуманітарно орієнтованих галузей, зокрема: юристів, економістів, філософів, психологів, соціологів тощо; 2) ефективність відповідних правових норм залежить, насамперед, від їх адекватності потребам сучасного економічного обороту та від того, наскільки продуманими вони є з позицій знання про сутність природи людини як соціального індивіда.